

Տ ժամին և ամբողջը այնուհետև կարողացաւ ազատ շրջել. ոչ մի տեղ ոչ ինչ անկարգութիւն չէ պատահել. Փարիզի հասարակութիւնն այս դիշերը անքուն մնաց, իսկ ես 8 ժամ անընդհատ շրջելուց յետոյ 2 ժամին վերադարձայ դէպի տուն. հասարակութեանը՝ վիճակեցաւ գեղեցիկ աղջիկների հետ պարահանդեսը, իսկ ինձ՝ ոտքերի ուռչելուց անհանգիստ քունը:

Թ. Բ. Բ.

ՄԱՐԿԱՆՍ ԲԱՆԿԱՆԻ ՍԵՐԻԱ

Մ Ե Ր Ն Ա Խ Ն Ի Ք

և

ՆԱՅԱ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ.

Ընդ միանգամ հետաքրքիր եղան մեր առաքելաշնորհ սուրբ Հարց և Վարդապետաց զանազան դարերում շարադրած կրօնական և պատմական իմաստից երկերը կարգաւ և ի քննին առնել, և երբեք չդադարեցին ժամանակ առ ժամանակ թէ բանիւ և թէ գրով գրուածով նոցա տրամախոհ լեզուն, ճապուկ ու ճարտար մեծիմաստ խօսքերի միմեանց հետ ունեցած կապակցութիւնը, յստակ ու պարզ սահուն ոճերի գեղեցկութիւնը, կարգ ու կանոնով տողած նշանական բառերի շարամանութիւնը, ընդ նմին սքանչանալով միանգամայն նոցա երկնաձիր հանձարի և մտքի վերայ, Այժմ, ողջամիտ բանասիրի արագ գրչին գրեթէ միշտ ընտիր նիւթ եղան մեր երանելի սուրբ Հարց այս հոգեպատում գրուածքները, բայց թէ ինչ մի տարօրինակ երևոյթ անխափան կապեց նոցա սիրտը մեր փառալուրի հայրենի չքնաղ որդւոց կենաց յիշատակարանների հետ, մինչ զի գովով ու գովասանքով տանել դնել նոցա հեղինակներին աշխարհիս մեծագործ ու բարեխոհ անձանց կարգը, շատ դիւրին է բացատրել, Մեր նախնի գրուածոց արժանաւորութիւնը չափուովէ այն կետից, որ նոցա հեղինակները ամենայն զգուշութիւն գործ են դրել գրեթէ առանց շաղակրատութեան պատմել մի իր, մի առարկայ թէ և ընդարձակ՝ բայց դիւրիմաց ոճով, առանց անտեղի բառադարձութիւններ առանց իմաստից կրկնութիւններ և մանաւանդ առանց ստայօդ պատմութիւնների յառաջ բերելու՝ իւրեանց ճշմարտախօս լեզուից ու գրչից. օրինակ, եթէ մի պատմիչ պատմումէ մի հզօր և հուժկու անձի քաջութիւն, առանց խոտորվելու իրական ճշմարտութիւնից, չէ հանում նորան այն առասպելացրած քաջերի ֆրազը, որոնք կատաղի վագրներ են հալածել. այլ նրա արի և կորովի լինելը ցոյց տալով,

և մասամբ իւր նորա բարի և պատուական գործերը թուելով, մի շարք գովաբանական խօսքերով կնքումէ նոյն անձի ճշմարիտ պատմութիւնը: Մի այլ պատմիչ, եթէ նկարագրումէ մի շարագործի զազրելի գործեր, կասկած չէ յայտնում նոյնպէս նոյն անձի համար թէ, դժոխքի տակն ու յատակը իրաւամբ ժառանգող մի հրէշ էր: այլ իւր անխաղաղասէր բնութեան ճիշտ տիպարը հանելով, բաւականանումէ միայն նորան չարագործ մականունը տալ:

Մեր հին մատենագրերը իմաստասիրող անձի ճաշակը բացող դոները ոչ միայն պայպիսի հատընտիր և անայլալակ պատմութիւնները են, այլ նոցա զուարթամիտ հեղինակների քաղցրախօս լեզուն և անուշ բարբառը, ինչպէս վերը ասացինք: որոնք մի իր, մի առարկայ, պնդիսի տեսական ձևով նկարագրած են, որ աւամայից հետամուտ ենք լինում իմանալ թէ նոյն առարկայի որպիսութիւնը և թէ իւր ունեցած վախճանը: Առնենք ձեռքներս, Աստուծոյ գոյութեան վերայ երկբայող թարծրամիտ հեթանոս ազգաց դէմ գրած Եզնկայ Եղծ աղանդը, արեգակը, լուսինը, օդը և ջուրը, իրրեւ տկար և անզօր արարածներ ցոյց տալէն վերջ, զարմանալի կերպիւ խախտումէ և նոցա այդ տեսակ աստուածների վերայ ունեցած աննենգ սէրը և ամբիժ հաւատը: մին առանց միւսի առնչութեան և մասնակցութեան, ոչինչ, անպէտք և վնասակար համարելով: Կարգանք նոյն իսկ հոգեղգօն Յովսէփ կալիսկոպոսի Հայոց հաւատի մասին առ Պարսից Միհրնեսէհ հաղարապետին ուղղած գեղեցիկ և իմաստուն պատասխանը, որի խոհական և անվեհեր խօսքերը զարմանք բերելով նոյն իսկ պարսից օրէնսգէտ ունկնդրաց, «բազումք այնոքիկ էին որ իրրեւ լսէին՝ գովէին զպատասխանին» : յետ այնորիկ իրրեւ սայրասուր սլաք նոյն ամբարշտի սիրտը և երկկամուները ընդ թափ անցանելով խորամուխ, անօրէն Յազկերտի հրամանաւ մի արիւննուշտ պատերազմով անհետ ջնջել է տալիս իւրեանց հաւատի դէմ բոլոր բարբառներին և նոյն իսկ արեգակին աստուած չգաւանդներին:

Մեր նախնի մատենագիրք խիստ վարժ են եղել և բնութեան վեհափառ տեսարանները գեղեցիկ կերպով նկարագրելու մէջ: Գարնան ժամանակ ցօղ է իջնում որպէս վարդի՝ նոյնպէս և այլ բոյսերի վերայ: բայց ցօղի՝ վարդին և բոյսերին աճեցնող պատմութիւնը, մի մարդարտաշար հիւսուածք են: Ծովը իւր բարձրադէզ ալիքների տակ երբեմն առնում խորտակումէ նաւեր³ և նաւաստիք: բայց ծովի դէմ զայրագին մոնչող հողմի, և հողմի և ծովի հետ քաջարար կռուող նաւաստու նկարագիրը, մեր մարմինը սարսուռ պատող և մեր սիրտը կարեկցութեան երկունքով յղացնող մի սրտաշարժ պատմութիւն են: Ահա խաղում և վխտում են գաշտերի և բլուրների վերայ թռչնոց երամներ: աշխարհիս վայելչութեան ուղն ու ծուծը առանց վշտի քամող այս անբան էակները, բայց նոցա անտրտում և բարբաղղ կեանքի նկարագիրը: ո՞ր

տարաբաղդի հոգսերից թմրած սրտի վերայ ուրախութեան ցնցում չեն գործել: Ահա դարեանդ և սիզաւետ տեղերում վառ ի վառ երեւումէ Սողոմոնի փառքի հետ մրցող երփնադեղ շուշանը՝ այս և այն թուփերի տակ ծածկուած իւր նազելի քոյրերով: Բայց նոցա ախորժ հոտի և գոյնի նկարագիրը, նոյնանման հրաշալիքներ ստեղծող Արարչաստի անհուն փառքն ու մեծութիւնը պարունակող, կարծես թէ մի քարտէզ լինին մեզ համար, ցոյց տալով թէ, թէև մարդս տքնեց արուեստական կերպով նոցա նմանները ստեղծել, սակայն անզօր գտնուեց իւր բարեբարի ոյէս նոցա մէջ անթառամ գոյն ու հոտ գնել: Իսկ ինչ կվերաբերի պողպարի տնկոց, և բուսոց տեսարանների նկարագրութեան, Աստուծոյ այս ձեռագործներին ևս, կարծես թէ միմեանց հետ շնորհքով ու ձիրքով կոուսցնելու համար են ջանք թափել մեր նախնիքը:

Բայց ամենից առաջ հարկաւոր է մեզ գիտենալ թէ, մեր նախնիք իրենց գիտութեան պառուղը աշխարհի սեղանի վերայ հանդէս բերելու համար, ինչ լուսնթափ տակ ծածկեցին իրենց անձը, որ իրենց լուսաւոր մտքի վերայ յոխորտանօք չտիրէր չբարձրանար բնականապէս մարդիս գովելի յատկութեանց յառաջագիմութեան խանգարումն տուող աշխարհային հոգ և զբաղմունք: Եւ ի՞նչ տեղեր ընտրեցին արդեօք մշակել իրենց գիտութիւնը, որ նոյնպէս հանապազօրեայ միակերպ կեանքը տաղտկանք չբերէր իրենց ուսումնասէր ոգուն, և թուլութիւն իրենց կորով մտքին:

Եթէ Աստուծոյ գոյութեան վերայ գաղափար չունեցող ազգեր երբեմն կամակար մտօք Բնութիւնը պաշտեցին միայն այն գիտաւորութեամբ, որ անընչին և ընչաւէտին անխտիր սահմանեալ ժամանակին լիառատ կերակուր է ջամբում, առանց նոյնպիսի անհաւատութեան խորհուրդ և գաղափար ունենալու բնութեան վերայ, մեր նախնիքը ևս հոգեով չափ սիրեցին նորան իւր այն բարեմասնութեանց համար, որ մեր հաւատը առ Աստուած ևս առաւել զօրացնող մի յատկութիւն ունի իւր մէջ, և մեր ցաւերը առանց դեղի բուժող՝ մի ճարտար ձեռք: Եւ այս իսկ պատճառաւ, ինչտեղ դէպի ծով կարկաջասահ վաղող գետեր տեսան, կանգնեցին նոցա դալար ափին հոյակապ մենաստանք: Ինչտեղ լճերի մէջ տափարակած և բարձրացած մի ժայռ տեսան, շինեցին նորա ահարկու բարձրութեանց վերայ ճգնարաններ: Ինչտեղ բարեբեր հովիտների մէջ ականակիտ աղբիւրներով շրջապատուած մի լեռ տեսան զրին նորա դագաթի վերայ անմիջապէս վանքերի հիմունք: Ինչտեղ օգով և ջրով առողջարար մի վայր տեսան, վեհամայր տաճարներ կանգնեցին, և ի՞նչ գիտաւորութեամբ, արդեօք նանրասէր մարդկանցից ջատագովուելու համար, արդեօք անմիտ փառասէրներից շուք և պատիւ ստանալու նպատակաւ, ո՛չ, նոցա՝ աշխատութեամբ փապարացած ձեռքը, մարմնական փառքեր ձեռք բերելու համար, տկար էր անգամ մի քար շարժել իւր տեղից և ամբարտաւանութեան ամբարտաւաններ կանգ-

ներ. այլ նոցա ձեռակերտները լոկ ամենուրեք հաւատ սփռելու, գիտութիւն ուսուցանելու և մշակելու միակ ըղձով էին միայն հիմնարկուած. գոգելի՜ փափագ:

Ահա այս ձեռակերտների միջից էր որ, քերթողահայրն մեր Մովսէս մի ձեռք գէպ մելան պարզած՝ միւսով իւր խորշում ճակատը շփելով, դառնապէս ողորումէր Հայոց ազգի թշուառութեան վերայ: Ահա այս սուրբ տաճարների գոնից էր որ, Հայոց ազատալի վիճակին աւանատես քաղցրախօսն Եղիշէ, գրիչ ի ձեռին շարումէր երկնային գնդի հետ մեր կրօնի և հաւատի համար Պարսից գոռ բանակի դէմ մինչև վերջին շունչ արիւն թափող անմահ քաջերի անունը: արտասուելով ևս նոյն սուրբ խմբից օձառուող ոմանց վատթարների և կրօնափոխների վերայ: Ահա այս նուիրական տեղերից էր որ, բանիրունն Մեսրոփը ծերութեան մահակը ձեռին իջաւ Երասխի հովիտները իւր հրաշալի քարոզներով հայրենասիրութեան՝ և կրօնասիրութեան գրօշներ բաշխել իւր անխնամ և տառապեալ հօտին: Ահա այս գիտութեան շտեմարանների միջից էր որ, առաքինին Սահակ հայրենասիրութեան խաբոյկի վերայ թէժեացած (տաքացած) սրտով, հապշտապ վազումէր արքայական դոներ և զիւանաւաներ, իւր սիրելի եղբօր — Մեսրոփի Հայոց նշանագրերի գտնելու բաղձանքին վերջ տալ որոնմամբ: Ահա այս սուրբ գաւիթների սեամից էր որ, երկնաքաղաքացին Գրիգոր, մարդկային մեղսասէր ոգւոց փրկութեան համար, խնկանուէր մաղթանքներ էր առաքում առ բարձրեալն Աստուած անպարտելի զէն և ասպար խնդրելով մեզ յամենայն ժամ՝ փորձողի դէմ: Ահա այս սուրբ սրահների յարկի տակից էր որ, շնորհալին Ներսէս ի սաստ և ի զգուշութիւն աշխարհի կաշառակուրծ գատաւորաց և ի խրատ հոգեւոր պետաց տիրաբար վայելուչ օրէնքներ էր արձակում նոցա, սաստելով հայրաբար ի փախուստ տալ սատանայական գործերից և առաքինութեան և բարեգործութեան զրահներով գօտեպնդել իրենց մէջքը: Ահա այս բարձրաբերձ լերանց թմբերից էր որ, Փրկչի խաչը յօժարութեամբ ուսներին բարձած, անթիւ, անհամար մարտիրոսներ թռան, սլացան ամենայն աշխարհ խաւարի դէմ ահեղ ճակատամարտներ մղել Աւետարանի բոցանշոյլ լուսով:

Եւ վերջապէս ահա նոյն սուրբ հայրերն էին որ, ի սէր իրենց հայրենի արտեան լերանց, ուր իմաստութիւն հասաւ կլեց իրենց տգիտութիւն. ի սէր նորա եղեմական վայրեաց, ուր առաքինութիւն թռաւ սաւառնեց իրենց սրբասէր անձանց վերայ. ի սէր նոցա պաղուկ պայծառ ջրերին, ուր հանապազ մնչեցին իրենց սիրոյ դասերը. և ի սէր իրենց անգին շնորհներ պարգեւողին, աչք յառեցին միանգամ և եթ իրենց գրկած ու պաշտած խրթնացեալ եկեղեցւոյ վերայ. աչք յառեցին սոսկալով նորա անշուք տէրունեան սուրբ սեղանին, ուստի և ո՛չ որպէս իսրայելի որդիքներ փութացին անբան գառանց զենմունքներով պաշակել նորան, այլ այս սուրբ մայրաքաղաքի մէջն ու յատակը պաշ-

տեցին վերապատուեցին գեղեցիկ և իմաստուն ճառերով, և խորհրդաւոր գրուածներով, յաւէտ նորա անշարժութեան և անասանութեան քաջարի պահպաններ հանդիսանալով, եւ այս Հոյաստանի այն տիւր ժամանակ, ուր բիւրաւոր մարդիկ դեռ ևս կոպաշտութեան ետեւից ընկած՝ ուն ձիւնապատ Մասիսի ստորոտից բազկատարած Արամազդ էր փառարանում, լիութիւն, պարարտութիւն խնդրելով իւր երկրին իւր անդին։ Ուն նորա շղթայակապ գօտիններից ձեռնամած Անահիտ էր օրհնում, խնամք, բարեբաղդութիւն հայցելով իւր ազգին իւր զաւակին, ուն Արագածի ծաղկաւետ ձորերից Աստղիկ էր պաշտում սէր և գութ պաղատելով սրտագին, Քողում ասել և այն տկարամիտները, որոնք երեւելի և աներեզլ ձեւների ստեղծող Արարչապետին թողած, յանդէտս նորա անբան և անզգայ տարերքն էին պաշտում առիարխափ։ Ահա՛ կոպաշտութեան այս սարսափելի գեհնի ետման և բորբոքման ժամանակն էր որ, մեր նախնիք, Աստրծուց հոգւով և՛ սրտով խորթացած այսպիսի ապիկար ժողովրդին դէպ աստուածաշտութիւն, դէպ առաքինութիւն, դէպ եղբայրսիրութիւն զրգելու և առաջնորդելու համար, օր ըստ օրէ բաղմացրին իրենց կրօնական իմաստալից երկերի թիւը, որպէս զի՝ կարգան այս խօթամիտները, և իրենց՝ Աստուծոյ վերայ ունեցած խեղաթիւր միտքն ու գաղափարը ուղղել ջանան, առանց միւսսանգամ շեղուելու ճշմարտութեան ճանապարհից, որի համար Փրկիչը արքայութեան դուռն է անուանում։

Այսպիսի դժնդակ դարերի աստուածընդէմ մեղքերով ապականուած չարասէր ժողովրդի բարքի, վարքի վերայ գրուած բացի վերջիշեալ գրաւոր վաստակներից, մեր նախնիք, սկսած Արասիի բերանից, Տորոսի գօտիներից, Աւրագայ և Գրգուռի մարմանդ ձոցերից, վերին Յաւիտեանականի առաջ մի ահաւոր ձայն ևս բարձին, ձայն՝ որի արձագանքը մարդկութեան սրտի մէջ ընդունակ է մշտապէս ցանել, ցրուել գութ և գործով, ձայն՝ որի ամեն մի բեկ բեկ հնչմունքը մեր արդար և անարգար գործերն են հաշիւ տալիս ծածկագէտ Աստրծուն, ձայն՝ որի առաջ խոնարհութեամբ ծունկ իջաւ ճարտար երգեհոն, իւր անդշ գայլայլիկները լսել փոխադրել իւր քնարի, իւր տաւղի և սրնգի վերայ։ Ո՞վ արդեօք լսեց այս ձայնը, և ժպիտ ի դէմս չբարեբանեց յարաժամ ցօղ և անձրև բաշխօղ երկնաւոր արդար Տիրոջ։ Ո՞ր բիրտ բռնաւոր ունկն դրաւ այս ձայնին, և աղատութեան աջ չկարկառեց իւր բանտի և կապանքի մատնուած հղկելի որդւոց։ Ո՞ր վայրագ հօգին լսեց այս ձայնը, և ողորմութեամբ և տուրքով չեղաւ միտթարել աշխարհիս ապարադդներին։ Եւ ի՞նչ է արդեօք այս ձայնը, այս բարբառը, որ մեր մտաց և զգացմունքի վերայ այսչափ ներգործութիւն և զօրութիւն ունի։ Այս ձայնը, այս բարբառը Աստուծոյ սքանչելի օրինաց և պատուիրանաց ճարտար լուսանկար Ե-ր-ւ-ն է, որը նոյն օրէնքները և պատուիրանքները ոչ թէ սինէական ամպածեմ գազաթից է մեզ նկարում, ուր լսելու հա-

մար խոնուած ժողովուած էր գոռոզն Իսրայէլ թերահաւատ հոգւով-
այլ մի սուրբ յարկի տակից որին Լէււէնէնք կոչում, և որի նուիրա-
կան քարերի վերայ ամենքս հաւատարմութեան ձեռք դրած՝ պաշտում
պաշտպանումենք Նորան թշնամու անհամբոյր աւերմունքից:

Քրիստոնեայ եղբայրներ, ուսման փրկարար գիտելեաց վերայ ազդու
և անդշ բարբառով մեր սրտի հետ ներդաշնակ խօսող, մեր նախնեաց
այս կենդանի և ոգերուզիս զրուածքները իմաստասիրենք լրջմտութեամբ,
Իմաստասիրենք, որովհետեւ նոքա, մեզ՝ հաւատոյ մէջ անարի և տկար
մարդիկներին ոչ այլ ինչ են սովորեցնում, եթէ ոչ անյողդող հաւատ
և ամբիժ սէր: Իմաստասիրենք, որովհետեւ նոքա և մեր կեանքը աշ-
խարհիս գարշ աղտեղութիւններից ազատ պահպանող արդարութեան
և զգաստութեան դասեր են սովորեցնում: Սիրենք դառն աշխատան-
քով կառուցած նոցա այժմ շէն և անշէն սրբավայրերը, և ինչ հոգւով
վերաբերուեցին նոքա դէպ այս անշունչ դասակերտները, նոյն հոգւով
վերաբերուենք և մենք նրանց, ընդ միշտ ծառայացնելով նոցա մեր բա-
րոյական օգտին: Սիրենք սոյն ձեռակերտների վերայ կեանք և ջանք
մաշող մեր տօնելի սուրբ հայրերին, և ինչպէս նոքա իւրեց զլուխը
սուրբ գրքի սնարի վերայ դնելով իմաստացան և զարգացան պէսպէս
շնորհներով, այսպէս և մենք նոցա քաղցրախօս երկերի վերայ, անդու
անդադար ձեռք դնելով, մարդենք նրանցով մեր հոգին ու միտքը կա-
տարեալ ուսմամբ և կատարեալ գիտութեամբ:

ՍԱՀԱԿ ՍԱՐԿԱՆԱԿ:

ԳԱՐՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ.

Երկնից ի ծիր երբ ցլան վառ
Եւ բոց ճաճանչքն Հայոց լերանց
Զբարձրաբերձ ներկեն կատար,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի:

Գահոյք ձմրան յապտիպից
Երբ դիտապատտ անկցին կործան
Եւ գետք պղտոր ի ծով ահեղ
Փռւթան ախօք վիշապաձայն,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի:

Առուակք վճիտ եւ հեղատոյլ
Երբ սրանան ծաղկանցն ի հոյւ,
Վարդ, մանուշակ եւ սուրբ շուշան
Զկենսունանն բուրեն զբոյր,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի:

Երբ ընդ պղււնց ցօղատարտի
Թռչի զեփիւռ մեր կենսառիկ
Եւ ընդ բաղխին թիւոց նորին
Զուղի լայնեն սէզք Դաւորիք,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի:

Երբ ծաղկալից հովտին ի գող
Գառնիկն չքնաղ հանէ գրնդիւն
Եւ հիացմամբ էք համօրէն
Հրճուին ծառոցն ի սօսափիւն,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի:

Երբ քաղցրատոյլ երգէ սոխակ
Սնձկակարօտ ի գեղ վարդին,
Եւ հանէ ձիկ նորեկ ծիծառն
Եւ սուլէ սուրբ ձայն սարիկին,
Ո՛հ, դու, սիրտ իմ, մի հրճուիր, մի,
Զէ այն գարուն Հայաստանի: